

The Middle Palaeolithic Occupation of Europe. Wil Roebroeks, Clive Gamble (eds.). University of Leiden, Leiden 1999, 240 strani, slike.

Arheologi in antropologi pač radi razmišljajo v trojicah. Najprej Thomsenove kamena, bronasta in železna doba, pa Morganovo divjaštvo, barbarizem in civilizacija ter Childove neolitska, urbana in industrijska revolucija. Vse kaže, da je Gellner imel prav, ko je trdil, da človeštvo vedno znova prehaja skozi tri osnovne stopnje razvoja, ali pa gre pri vsem tem zgolj za analitsko delitev. Gamble je pred dobrimi petnajstimi leti predlagal, da bi paleolitik delili le na starejšega in mlajšega, a se tudi to ni obneslo. Delitev na trojice je bila močnejša. Starejši, srednji in mlajši paleolitik še vedno ostajajo osnovne gradbene enote, znotraj katerih skušamo zajeti, analizirati in razumeti najstarejšo človeško preteklost.

Zaradi te delitve, ki ni zgolj kronološka ampak tudi metodološka, so v okviru raziskovalne mreže "The Palaeolithic Occupation of Europe", ki jo financira *European Science Foundation* organizirali tri konference, kjer se je vsaka ukvarjala s posameznim obdobjem. Prva konferenca, posvečena starejšemu paleolitiku Evrope, je potekala leta 1993 v Tautavelu (Roebroeks, W., Van Kolfschoten, T. (ur.) 1995, *The Earliest Occupation of Europe*. University of Leiden, Leiden.), druga, posvečena srednjemu paleolitiku, je bila leto kasneje v Arrasu (pričujoča publikacija), tretja, posvečena mlajšemu paleolitiku, pa leta 1995 v Pavlovu (Mussi, M., Roebroeks, W., Svoboda, J. (ur.) (v tisku) *The Golden Age of Hunter-Gatherers*. University of Leiden, Leiden.). Knjiga, ki sta jo uredila Wil Roebroeks in Clive Gamble in ki jo predstavljam v tem prispevku, je zbornik referatov konference v Arrasu.

V prvem članku (*The Middle Palaeolithic: a point of inflection*) predstavi C. Gamble in W. Roebroeks ozadje nastanka knjige in program osnovnih raziskovalnih smernic, ki so oblikovale njeno vsebino. Njuna osnovna predpostavka je, da je pri raziskovanju srednjega paleolitika potrebno za trenutek pozabiti moderne ljudi, kar pomeni, da se je potrebno ukvarjati z razvojem in notranjo dinamiko samega obdobja, ne pa da se ga vedno primerja z mlajšim paleolitikom. Težava najverjetneje izhaja iz globoko zakoreninjenega prepričanja, da so bili staropaleolitski hominidi radikalno drugačni od nas, mlajšepaleolitski so bili "mi", srednjepaleolitski pa so zgolj običajni nekje vmes in so obupano čakali, da zaradi prihoda novih prišlekov izumrejo. Prav zaradi tega urednika menita, da je potrebno iz ocene srednjega paleolitika odstraniti primerjave z mlajšim. Prav tako posvetita urednika nekaj pozornosti tudi vprašanju delitve paleolitika, kajti brez srednjega - vmesne stopnje - bi evolucijska podoba razvoja človeštva izgubila veliko svoje privlačnosti, če že ne bi razpadla.

Ker pa se knjiga ukvarja z arheološkimi dejstvi, sta tudi definirala srednji paleolitik kot "stopnjo pred mlajšim paleolitikom, kjer industrije zaznamuje visok delež standardiziranih odbitkov in orodij na odbitkih, ki so velikokrat, pa vendar ne vedno, pridobljeni z levallois tehniko odbijanja. V splošnih terminih to obdobje zaznamuje dolgotrajna tehnološka stabilnost, vendar pa obstaja na sinhroni ravni upoštevanja vredna variabilnost.". Ker taka definicija obsega arheološke inventarje iz bistveno daljšega obdobja, kot je bilo prej mišljeno, predlagata, da je potrebno še dodatno temeljito analizirati različne biotope, v katerih so živel srednjepaleolitski hominidi. Pri tem se pokaže, da se srednji paleolitik začne s pojavom stepe v zahodni Evropi, kjer so hominidi tekmovali z drugimi socialnimi mesojedci in vsejedci za optimalne habitate, ter spreminjali svoj način obnašanja s klimatskimi spremembami in ne zaradi klimatskih sprememb, ki so povzročile spremembe biotopov.

Posredno pa se na biotope vežejo tudi poselitveni vzorci pokrajine. Namesto da bi vztrajala pri dosedanjem prepričanju, da so hominidi pri ekonomskih aktivnostih pokrivali prostor, sta predlagala, da za lovce in nabiralce različna okolja in

biotopi predstavljajo prejšji pot med posameznimi lokacijami, pri čemer sta se naslonila na predlog M. Mussi, da je treba hominide primerjati z volkovi in ne z opicami oziroma kot je to na konferenci v Arrasu izpostavil Roebroeks, je vprašanje srednjepaleolitske poselitve dihotomija med hodečimi želodci in govorečimi glavami.

V drugem članku (*Environments and settlement in the Middle Palaeolithic of the Iberian Peninsula*) L. G. Vega Toscano, L. Raposo in M. Santonja predstavijo predvsem obsežen seznam srednjepaleolitskih najdišč z osnovnimi kulturnimi in obsežnimi favnističnimi ter včasih tudi palinološkimi podatki. Pri tem je zanimivo, da so se omejili zgolj na južni del polotoka in v svojo analizo niso vključili najdišč Baskije, Kantabrije in Asturije. Prav zaradi tega so se soočili s težavo pri definiranju začetka srednjega paleolitika, saj z izjemo Atapuerce in Cabezo Gordo najdišča niso bila dovolj natančno analizirana, da bi lahko določili njihovo natančno starost, prav tako pa so kulturni ostanke prej redki in netipični, tako da uvrstitev mlajšega acheuléna prav tako ostane sporna. Nekoliko jasneje je definiran zgolj konec srednjega paleolitika, ki se zaključi po 27.000 bp z industrijami z najdišč Caldeirao K, Carihueta V, Columbeira 16 - 20, Figueira Brava, Cova Negra E, Zafarraya in Cueva Millán. Pravzaprav njihov prispevek ne prinaša nobenih vidnih novosti, saj predstavlja najboljše deli dokaj natančen katalog najdišč, sami razpravi o njih pa je namenjen le kratek del besedila.

Veliko kompleksnejši in obsežnejši je tretji članek (*The Neanderthals in Italy: a tale of many caves*), kjer M. Mussi v srednji paleolitik vključuje industrije brez ali z zelo malo pestnjakov, ki so datirane v OIS 7. V kratkem uvodu pojasni distribucijo surovin za izdelavo kvalitetnih kamenih orodij na Apeninskem polotoku ter nastanek nekaterih kraških pojavov, ki so zaznamovali pokrajino in nudili hominidom zatočišče. Pri tem bralcem seveda razloži, da se ime kras izvaja iz poimenovanja pokrajine Carso iz bližine Trsta. Ostanek članka posveti razlagi procesov, kako in zakaj so se različni ostanke našli v notranjosti jam in na planih najdiščih. Zanimive rezultate ji je dala primerjava med intenzivnostjo poselitve jam in številom zverskih vrst, odkritih v njih - ljudje se vključujejo v zverski vzorec. Pojavijo se nemreč vedno tam, kjer je veliko zveri. Prav iz tega izhaja, ko meni, da so pokopi v srednjem paleolitikumu zgolj odstranjanje neljubih trupel, pri čemer so ljudje hoteli odstraniti mrhovino, ki bi privabljala zveri, niso pa hoteli zapustiti jame, v kateri so bivali. Tako Mussijeva predlaga, da so ljudje - kot zveri - iskali zatočišče v jamah, hkrati pa so bili v trenutku, ko so jamo poseljevali, sposobni te odgnati. Tako so bile jame verjetno kraj, kjer je bilo zaradi stalnih razmer in sorazmerne varnosti enostavno rojevati potomstvo ter ga vzdrževati. Pri tem se pojavi tudi fenomen ognja, ki ni služil zgolj za to, da je hrana postala varnejša, mehkejša in lažje prebavljiva, ampak je predstavljal tudi organizacijsko težavo, ko je bilo treba iz neposredne okolice priskrbeti gorivo ter se z njim založiti. Tudi analize kamenih industrij so pokazale, da so hominidi v Italiji izkoriščali predvsem lokalne surovine za izdelavo orodij.

Majhen dodatek k besedilu tvori revizija mnenj S. Kuhna in M. Stinerjeve, ki sta menila, da pred približno 55.000 leti bp pride v Laciju do spremembe pri favnističnih inventarjih, ko se namesto zbirov, kjer prevladujejo po večini kosti glave kar naj bi kazalo na mrhovinarstvo (Gr. Guattari, Gr. Moscerini), pojavijo inventarji, kjer so zastopani vsi anatomske deli živali, kar naj bi kazalo na lov (Gr. di S. Agostino, Gr. Breuil). Mussijeva pa meni, da so razlike v favnističnih inventarjih zgolj posledica dela različnih izkopavalnih ekip v različnih obdobjih, ko so kot pomembne zbirali različne favnistične ostanke, nezanimive in neizpovedne fragmente pa zavrgli.

V četrtem članku (*Environment and Middle Palaeolithic adaptations in eastern Central Europe*) se J. Svoboda posveti predvsem delitvi najdišč glede na njihovo kronološko pozicijo ter preko tega klimatološko podobo, njihovo kulturno pripadnost

pa zgolj skromno naznači. Srednji paleolitik začne že s pojavom stepe in tundre v OIS 8 in OIS 7 (Kůlna 14, Vyšné Ružbachy, Behárovce). Kot značilnost toplejšega interglacialnega obdobja OIS 5 izpostavi značilno tvorjenje puhlice, ki je doseglo višek proti koncu obdobja. Pri tem je avtor izpostavil, da se v tem obdobju pojavijo industrije majhnih dimenzij, ki se jih navadno opisuje s skupnim imenom taubachien, navadno pa se pojavljajo ob toplih izviri, kjer se je tvoril lehnjak (Taubach, Tata, Gánovce, Bojnice, Ondrej-Horka). Kaže, da so se hominidi v tem obdobju zadrževali predvsem na prostem, kajti z izjemo Kůlne v jamah ni bilo sledi poselitve. Z začetkom zadnje poledenitve je gozdove zamenjala stepska pokrajina in večina sledi poselitve izvira iz jamskih najdišč, kar avtor povezuje s splošnim zmanjšanjem vlažnosti, ki je omogočilo življenje v jamah, ki so tedaj postale suhe in prijetne za bivanje (Nietoperzowa, Kůlna, Pekarna, Gudenus, Subalyuk - micoquian; Raj, Šipka, Švédův Stůl, Bojnice-Prepoštská - pozni moustérien). Z začetkom würmskega interpleniglaciala, ko se podnebje spet segreje in postane vlažneje se srednji paleolitik konča oziroma se začneta širiti prehodni industriji bohucien in szeletien.

V petem članku (*The Middle Palaeolithic of Quercy (Southwest France): palaeoenvironment and human settlements*) razdeli J. Jaubert najdišča pokrajine v dve skupini. V prvo sodijo tista, kjer so človeško poselitev vodile geografske, morfološke in topografske značilnosti, ki so pogojevale opazovanje in lov velikih rastlinojedcev (Coudoulous I, La Borde, Le Rescoundou, Puycelsi, Mauran), v drugo skupino pa uvrsti najdišča, kjer kaže, da je bila skupni dejavnik prej kvaliteta zavetja, kot pa obdajajoči ga habitat (Les Canalettes, Mas-Viel, Espagnac, Grotte de Fréchet). Pri tem se mu pokaže, da je distribucija lovnih živali močno vplivala na vzorce ostankov človeških aktivnosti v pokrajini oziroma da so ljudje v veliki meri izkoriščali topografske danosti pokrajine, ki so omogočale lažji lov.

Šesti članek (*Reflections on the Middle Palaeolithic of the Aquitaine Basin*) je A. Turq zasnoval prej kot kritiko dosedanjih raziskav in ne kot njihov povzetek. Že na začetku začne tožiti, da je večina orodnih inventarjev sicer obdelana s tipološko metodo, pri le redkih pa so analizirane tudi redukcijske sekvence, analize surovin ter sledi uporabe. Druga težava s katero se srečuje, je tudi nedorečenost začetka srednjega paleolitika, ki izvira tudi iz dejstva, da so v zadnjih letih intenzivno popravljali starosti nekaterih klasičnih najdišč, ki so se večinoma postarala, nova velika sinteza pa še ni bila narejena. Sama gostota najdišč na tem območju naj bi izvirala iz dejstva, da so se v hladnejših obdobjih živali in ljudje zatekali na jug in je Akvitanije očitno delovala kot refugij, doline rek Véz re, Dordogne, Dronne, Lot in Adour pa kot glavne komunikacijske poti. Najdišča razdeli na tri skupine, pri čemer v prvo uvrsti najdišča, kjer se je pridobivalo odbitke, v drugo najdišča, kjer so se opravljale različne dejavnosti, v tretjo pa najdišča, ki z 1 do 10 najdbami kažejo na kratkotrajno poselitev oziroma aktivnost.

Kulturno uvrsti v srednji paleolitik *Acheuléen meridional* in moustérien, kar pomeni, da ga časovno raztegne na obdobje 300.000 let. Pri tem je zanimivo, da k petim Bordesovim vrstam moustériena doda še industrije na težkih razbitih prodnikih z majhno tehnološko investicijo (*industries galets aménagés*) ter Vasconien. Pri tem izpostavi, da so moustérien z acheuléensko tradicijo, Vasconien in industrije bogate z levallois odbitki zgolj na krajih, kjer so surovine za izdelavo kamenih orodij v velikih kosih. Prav tako pa pri razlagi strukture najdišč podvomi v domnevno odsotnost organiziranih struktur bivalnega prostora v srednjem paleolitiku in skuša njihovo odsotnost razložiti s postdepozicijsko spremembo arheoloških depozitov v jamah, kjer je v pokrajini z očitno velikim številom prebivalcev in intenzivno migracijsko dinamiko ena poselitev hitro sledila drugi ter pri tem uničila sledi prejšnje.

V sedmem članku (*Palaeoenvironment and settlement patterns of the Northwest European Middle Palaeolithic*) W. Roebroeks in A. Tuffreau potisneta začetek srednjega paleolitika v OIS

8, ko se pojavijo v severozahodni Evropi orodni inventarji s popolnoma razvito levallois tehnologijo, hkrati pa se istočasno pojavi tudi stepla, ki zaznamuje prve hladne faze saalijskega glaciala. Iz hladnejšega dela (OIS 8) predstavita najdišče Mesvin IV, iz toplejšega (OIS 7) Maastricht-Belvéd re in Ehringsdorf, iz hladnejšega konca saalijskega glaciala (OIS 6) pa Biache-Saint-Vaast, Beauvais, Ariendorf in La Cotte de St. Brélade. Iz eemijskega interglaciala (OIS 5e) predstavita Taubach, Leheringen, Gröbern in Neumark-Nord. V izbor najpomembnejših srednjepaleolitskih najdišč severozahodne Evrope iz viselskega glaciala (OIS 5d-3) pa sta uvrstila Wallertheim, Seclin, Le Mont-Dol, Königsau in Salzgitter-Lebenstedt.

Na koncu pregleda sta izpostavila dejstvo, da žal zaradi pomanjkanja natančne resolucije ni mogoče v arheološkem zapisu natančneje prepoznati, kako so ljudje reagirali na manjše klimatske spremembe, tako da najdišča ostajajo še vedno večinoma uvrščena v relativno širok razpon severnoevropske sheme poledenitev. Prav tako so tudi omejene možnosti določanja sočasnosti najdišč, njihove horizontalne in vertikalne integritete ter drugi vidiki nastajanja arheološkega zapisa in pokrajine - vseh tistih dejavnikov, ki resno omejujejo vrednost "etnološkega" pristopa pri analizah in rekonstrukcijah srednjepaleolitskega načina življenja. K sreči obstaja vsaj nekaj najdišč, kjer je mogoče določiti kratkotrajne dogodke, kot so razkosavanje plena in redukcija enega samega levallois jedra. Pa vendar nam tudi ti redki, v času ujeti trenutki ne nudijo vpogleda v obstoj fizičnih struktur, organizacije prostora - kakršnih koli stavb, ki so v mlajšem paleolitiku pogoste. Zaradi tega avtorja menita, da razlike niso zgolj posledice postdepozicijskih procesov, ampak ležijo v temeljnih principih organizacije človeške družbe v tem obdobju.

Natančneje se v vprašanju grajenih struktur v arheološkem zapisu ukvarja v osmem članku (*Hominids without homes: on the nature of Middle Palaeolithic settlement in Europe*) J. Kolen. Že v začetku nekoliko razširi pojem bivališča, saj ga ne obravnava le kot fizično dejanje izgradnje bivališča, ampak kot kulturološko dejanje, v katerem se odražajo kulturološki in kozmološki koncepti, norme in vrednote ..., skratka prostorske, socialne in simbolične ideje. Za osnovno izhodišče uporabi primatske modele izgradnje gnezd, katere mnogi antropologi skušajo predstaviti kot "zgodnjo človeško" gradbeno aktivnost.

Po pregledu "bivalnih struktur" iz starejšega in srednjega paleolitika zaključijo, da večina interpretacij ne vključuje v zadostni meri tafonomskih zgodovinskih najdišč (Terra Amata, Ariendorf), da so nekatere strukture verjetno delno ali celo popolnoma rezultati selekcije podatkov (Bilzingsleben, Champ-Grand, Buhlen) ter da mnoge strukture v resnici ne predstavljajo pravih hiš, ampak le zavetja (Lazaret, Molodova I/4). Še vedno pa ostajajo nedvomno opazne strukture, za katere ugotovi, da so bile ustvarjene od znotraj navzven. Hominidi so na mestih poselitve iz sredine odrinili na stran ostanke, ki so bili na tleh ter tako ustvarili po avtorjevi delitvi štiri tipe struktur. Pri prvem tipu so hominidi ostanke od jamske stene odrinili v notranjost jame (Lazaret, Grainfollet), pri drugem tipu so ostanke potisnili iz sredine prostora ob jamsko steno (Abri de Canalettes, Kebara), pri tretjem tipu struktur pa gre za več ali manj okrogle akumulacije najdb, ki so nastale na hodni površini jamskega ali planega najdišča (Arcy-sur-Cure, Vilas Ruivas). Četrty tip struktur predstavljajo konfiguracije kamnov, ki, čeprav uporabljene, niso bile vedno delo zgolj človeških rok (St-Colomban, Le Cloirec, Port Pignot, La Chaise, Baume des Peyrards, Pech de L'Azé 1B, Il'skaya...).

Iz vsega tega sledi, da srednjepaleolitske bivalne strukture niso bile nikoli "dokončane", ampak so se spreminjale ves čas uporabe. Zaradi tega je avtor predlagal, da se poimenujejo CLS - centrifugalne bivalne strukture ("centrifugal living structures"). "Centrifugalne", ker se je na tleh ležeči material odstranjevalo iz sredine prostora proti robovom, "bivalne" ker so se na njih odvijale celodnevne aktivnosti in ne le spanje, ter "strukture",

ker so drugačne od primitivnih primatskih gnezd. Ostaja pa še vprašanje časovne opredelitve teh struktur. Kaže, da se ne pojavijo pred OIS 6, kar je radikalno drugače kot pri kuriščih, ki se kljub temu da obstajajo že dolgo časa, pojavijo v obliki konstruiranih kurišč šele pred 60.000 leti.

V zaključnem delu pa je avtor obračunal tudi z odnosom do mlajšepaleolitskih bivališč, ki so v resnici večinoma vsa mlajša od viška zadnjega glaciala, mnoga starejša pa so podobna CLS, kar pomeni, da pozno-srednjepaleolitske iz staromlajšepaleolitske družbe v resnici niti ne kažejo veliko razlik, ampak prej podobnosti.

V devetem članku (*Middle Palaeolithic surface scatters: how informative? A case study from southern Limburg (the Netherlands)*) se J. Kolen, D. De Loecker, A. J. Groenendijk in J. P. de Warrimont ukvarajo z vprašanjem površinskih najdb, za katere domnevajo, da so kompleksni palimpsesti, ki le malo prispevajo k našemu razumevanju aktivnosti zgodnjih hominidov. Kot območje, na katerem so preizkusili to hipotezo, so izbrali 450 kvadratnih kilometrov velik južni del province Limburg z najpomembnejšimi najdišči Colnomt-Ponderosa, Sint Geertruide Hej, Maastricht-Belvéd re, Mheer-Hoogbos, Snauwenberg in Kesseelt. Za vsa ta površinska najdišča je značilno, da vsebujejo med odbitki do 10 % orodij, vendar obstajajo razlike med najdišči na platojih in dolinah med njimi.

Za razlago teh razlik se zatečejo k trem hipotezam. Po prvi naj bi bile variacije odraz različnih časovnih in ekoloških dejavnikov, ko naj bi poselitev v dolini in na platojih bila odraz različnih reakcij na klimatske režime in ekološke razmere. Po drugi hipotezi naj bi šlo za dva različna dela prostorske organizacije srednjepaleolitskih hominidov, kjer naj bi se na platojih in v dolinah odvijale različne aktivnosti, povezane z izdelavo orodij. Tretja hipoteza se nasloni na dejstvo, da so na platojih orodja močneje retuširana, kar bi lahko pomenilo, da gre pri teh najdiščih za končne faze uporabe orodij (ponovne naostritve do minimuma uporabnosti in končno zavrženje).

Vendar se ob koncu članka avtorji spet vrnejo k izhodiščni hipotezi. Navkljub začetnim dvomom se pokaže, da je mogoče tudi pri površinskih zbiri artefaktov določiti nekatere značilnosti industrij, kar pomeni, da lahko tudi površinski zbiri nudijo informacije o vzorcih rabe pokrajine.

Deseti članek (*Raw material transport patterns and settlement systems in the European Lower and Middle Palaeolithic: continuity, change and variability*) J. Féblot-Augustins predstavlja sintezo poznavanja surovin s 174 najdišč, pri čemer je hkrati z oddaljenostjo vira surovine in količine surovine v analizo vključena tudi stopnja redukcije surovine, na kateri je bila ta prinesena na najdišče. Pri tem se kaže pravilo, da skladno s povečanjem oddaljenosti vira pada količina surovine, hkrati pa se izdelki iz te surovine pojavljajo v bolj in bolj izdelani obliki.

V zahodni Evropi oddaljenost izvora surovin ne presega 120 kilometrov, in smeri gibanja so omejene z geografskimi značilnostmi pokrajine. Da so geografske značilnosti vplivale na smeri gibanja v pokrajini kažejo tudi enake surovine v večplastnih najdiščih, ki pokrivajo daljše časovne intervale in pričajo o nenaključni mobilnosti, kjer so generacije hominidov izkoriščale iste vire in se gibale v istih smereh. Nekoliko drugačne razmere pa kaže stanje raziskav v osrednji Evropi, kjer oddaljenosti virov surovin presegajo tudi 200 do 300 kilometrov, pri čemer so nasplošno opazne težnje po izrabi surovin iz bolj oddaljenih nahajališč. V osrednji Evropi je kar 53 % najdb iz surovin, ki so oddaljene več kot 20 kilometrov, v jugozahodni Franciji pa jih je le 26,34 %, pri čemer je povprečje zahodne Evrope 31 %. Prav tako se pokaže tudi razlika med staro- in srednjepaleolitskimi najdišči, saj je večina surovin na staropaleolitskih najdiščih izvirala iz kroga 0 do 3 kilometre okoli najdišča, v srednjem paleolitiku pa se je krog razširil na 0 do 4 kilometre. Nasploh se je pri analizah surovin pokazalo, da obstajajo med poznim in starejšim srednjim paleolitikom večje razlike, kot med starejšim paleolitikom in starejšim srednjim paleolitikom.

V enajstem članku (*The faunal record of the Lower and Middle Palaeolithic of Europe: remarks on human interference*) S. Gaudzinski predstavi podatke, ki jih lahko izpeljemo iz analiz favnističnih ostankov na najdiščih, pri čemer razdeli članek na tri dele. "Človek - izdelovalec orodij iz kosti" je naslov dela, kjer predstavi pestnjake, izdelane iz kosti *Elephas antiquus* (Fontana Ranuccio, Castel di Guido, La Polledrara, Bilzingsleben), oglajena, obrušena in potolčena mamutova rebra z najdišča Salzgitter-Lebenstedt ter tolkače z najdišča La Grotte Vaufrey in Kůlna. V delu "Človek - tisti, ki pridobiva meso, kostni mozeg in krzno" se posveti predvsem vprašanju sledov človeškega delovanja na kosteh, ki pričajo v prid prej naštetim dejavnostim. Pri tem gre predvsem za sledi vrezov in prelome, nastale ob udarcih, ki so bili opaženi že na najdiščih, kot sta Boxgrove in Gran Dolina TD6 v Atapuerci. Izrabe mrhovine se štejejo za marginalen vir hrane, pa vendar so poznana švilna najdišča, kjer so hominidi očitno razkosali trupla medvedov (Biache-Saint-Vaast, Taubach, Kudaro I) oziroma slonov (Torralba, Ambrona, Fontana Ranuccio, La Polledrara ...), pri čemer so najjasnejša najdišča, kjer so bili odkriti ostanki enega samega slona in ostanki človeških aktivnosti (Aridos I in II, Gröbern, Leheringen). Zadnji, tretji, del predstavlja "Človek - lovec", kjer kot kriterij za namenski lov uporabi visoko dominanco ene vrste v favnističnem skupku, kar razlaga kot usmerjen in specializiran lov (bovidi - Mauran, La Borde, Wallertheim, Il'skaya, Sukhaja Mecetka; severni jelen - Arago; navadni jelen - Lazaret).

Pri analizi teh podatkov se pokaže, da pride do spremembe kvalitete in kvantitete arheoloških podatkov v OIS 7. Od takrat dalje so ljudje uporabljali kosti za orodja, jih razbijali, da bi prišli do kostnega mozga, živali lovili ter jih odirali. Kar zadeva lov so v srednjem paleolitiku lovili oportunistično, hkrati pa tudi že sistematično, kar je še pred časom veljalo za izključno domeno mlajšega paleolitika in modernega človeka.

Če poskušam strniti vsebino knjige v nekaj odstavkih, lahko zelo hitro ugotovimo, da se avtorji kljub vsemu niso popolnoma dosledno držali smernic, ki sta jih formulirala urednika. Brez primerjav z mlajšim paleolitikom ni šlo, vendar pri tem ni šlo za klasične primerjave, ki kažejo na razlike, če ne že superiornost mlajšega paleolitika, ampak za primerjave, ki so pokazale zveznost in nadaljevanje nekaterih kulturnih pojavov preko meje, ki jo predstavlja prehod iz srednjega v mlajši paleolitik oziroma zamenjava arhaičnih hominidov (v Evropi *Homo neanderthalensis*) z anatomsko in vedenjsko modernim *Homo sapiens*. Tu pa se kaže doslednost avtorjev, ki se niso spuščali v antropološke razprave niti do te mere, da bi poskušali definirati, katere vrste arhaičnih hominidov so ustvarile srednjepaleolitski arheološki zapis.

Prav tako menim, da je preveč pozornosti posvečene variabilnosti podnebnih in favnističnih podatkov in premalo variabilnosti kulturnih ostankov. To vprašanje je še posebej pereče, če upoštevamo pol stoletja trajajoče intenzivne razprave o razlogih za variabilnost srednjepaleolitskih industrij. Zdi se, da so se prav zaradi tega avtorji tej temi izognili, vendar so s tem mnogi zapravili možnost, da bi poskušali variabilnost industrij razlagati kot posledico variabilnosti ekoloških dejavnikov v najširšem smislu, ki so tukaj dobro predstavljeni. S tem bi lahko presegli ne samo navidezno neskončne arheološke razprave, ki se ukvarjajo s srednjim paleolitikom, ampak bi se lahko vključili tudi v teoretične razprave o pomenu in upravičenosti ekološkega determinizma, ki v zadnjem desetletju spet postaja modna muha razvojne teorije.

Prav tako pa vsebina knjige spet obnovi dvome v pravilnost tradicionalne tridelne delitve paleolitika, ki je večinoma v uporabi. Sicer so razlike med srednjim in mlajšim paleolitikom vedno manj jasne in radikalne, vendar pa so razlike med starejšim in srednjim paleolitikom prav tako vse bolj zabrisane. Predvsem je to zaprtost posledica dejstva, da avtorji pojmujejo pojav levallois tehnike in stepe za začetek srednjega paleolitika in s tem prestavijo mejo na OIS 8. Pri tem je časovno ujemanje

tehnološkega in ekološkega dejavnika sicer dobra opora za postavitev meje, vendar se mi kljub vsemu zdi, da je pri tem nekoliko zanemarjen človeški dejavnik. Pri tem mislim na možnost povezave zgoraj omenjenih dejavnikov, kjer zaradi slabe časovne resolucije ni mogoča določitev natančnega ujemanja, še manj pa določitev vzročno-posledične povezanosti. Na drugi strani pa menim, da bi bilo treba vsaj pri začetku srednjega paleolitika poskušati določiti vrstni status in morebitno variabilnost hominidne populacije Evrope, ki je v pričujoči knjigo obravnavana kot celota.

Zagotovo lahko trdim, da gre pri pričujoči knjigi za eno izmed najpomembnejših del s področja raziskav srednjega paleolitika, ki pa ni zgolj vsebinske, temveč tudi metodološke narave, saj v bistvu ne prinaša veliko novih podatkov, ampak avtorji vpeljujejo nove analitske postopke za ponovno ovrednotenje arheoloških podatkov iz preteklega in polpreteklega obdobja. Prav zaradi tega menim, da bodo izbrani predstavljeni primeri povzročili val ponovnih vrednotenj in razlag arheoloških najdb in najdišč, ki v knjigi niso bila obravnavana. Priča smo torej izidu metodološkega priručnika za raziskave srednjega paleolitika v naslednjem tisočletju - blagor nam, ki lahko potegnemo jasno časovno mejo. Ali res lahko sploh kdaj določimo jasne meje?

Boris KAVUR

Rastko Vasić: *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde 14/12. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999. ISBN 3-515-07154-7. 141 strani, 70 tabel.

Delo je nastajalo med leti 1985 in 1993 (z nekaterimi dopolnitvami do 1995) in med tem spremenilo naslov iz "Fibule v vzhodni Jugoslaviji" v "Fibule na centralnem Balkanu". Obravnava fibule bronaste in starejše železne dobe (brez latenskih tipov) z območja Vojvodine, Srbije, Kosova in države Makedonije (v besedilu navadno imenovane "jugoslovanska").

V uvodnem delu je najprej predstavljena zgodovina raziskav, in sicer zbiranje, študij in objavljanje gradiva od začetkov v 19. stoletju, in uporaba tega gradiva v obravnavah posameznih tipov fibul. Kljub številnim tukaj prvič objavljenim fibulam (npr. več kot polovica certoških fibul), ne manjka tudi opozorilo o še neobdelanih in seveda neobjavljenih primerkih iz muzejev in privatnih zbirk.

Sledi obširno poglavje o kronologiji, v katerem avtor na kratko predstavi sisteme, ki se uporabljajo za obravnavano območje (oz. za sosednja, kadar gre za sorodno gradivo), nakar opiše še delitev, upoštevano v delu: srednja (Br B - C) in mlajša (Br D - Ha A) bronasta, ter zgodnja (Ha B: 950-800), starejša (Ha C - D; s štirimi horizonti: 800-675-550-450-300) in mlajša železna doba. Ker pa kulturni razvoj na obravnavanem območju še ni posebno dobro poznan, se je treba opirati tudi na kronologije posameznih najdišč in kulturnih skupin bronaste in železne dobe (Belejši, Paraćin, Brnjica, Dalj, Bosut, Srem, Morava, Vajuga, Zlot, Glasinac, Romaja, Atenica, Gevgelija), prav tako sumarno opisanih v tem delu.

Gradivo je obravnavano na običajen način. Predstavitvi tipa ali različice sledijo po abecednem redu najdišč opisi posameznih primerkov (najdiščni podatki, mere, spremno gradivo, hramba, objava), nato pa komentar o uporabi - noši, trajanju in razprostranjenosti tipa. Poimenovanja tipov so večinoma opisna, kadar pa obstaja uveljavljeno ime, je navedeno tudi to (npr. ločne fibule z vertikalno podaljšano okrašeno nogo / tip Trebenište).

Obdelanih je skoraj 1100 fibul, med katerimi prevladujejo fibule očalarke, glasinške ploščate fibule, certoške fibule ter številni tipi dvozankastih ločnih fibul, ločnih fibul s pravokotno nožno ploščo, glasinških ločnih fibul s trikotno ali trapezoidno nogo in fibul s šarnirjem.

Najstarejše fibule (z vijolinskim in listastim lokom, pozamenterijske in najstarejše očalaste fibule) se v mlajši bronasti in zgodnji železni dobi pod vplivom srednjeevropskega prostora pojavijo v Vojvodini in severni Srbiji. Čeprav so redke, kaže, da so bile nekatere izdelane že v lokalnih delavnicah. Nekoliko kasneje se pod vplivi z juga pojavijo prve fibule (predvsem enozankaste z dvema vozloza) v južni Makedoniji. V tem času fibul v centralni in južni Srbiji in severni Makedoniji ni. Tu se je očitno še obdržala tradicija zapenjanja z iglami.

Do sprememb pride v starejši železni dobi, ko se fibule razširijo po skoraj celotnem obravnavanem območju. Gre predvsem za očalarke in dvozankaste ločne fibule, ki nastopajo tudi v lokalnih različicah, vrhunec pa dosežejo s tipom s ščitasto nogo, razširjenim tudi zunaj centralnega Balkana. Drugi tipi se razvijejo v sosednjih regijah (predvsem v Bosni in Grčiji) in se od tam razširijo na obravnavano območje (fibule z asimetrično nogo, glasinške ploščate in ločne fibule).

Na prehodu iz 2. v 3. horizont starejše železne dobe izginejo velike in okorne oblike fibul. Nadomestijo jih nove, predvsem pod vplivom grških geometrijskih, v Makedoniji nastale fibule s pravokotno nožno ploščo. V času 3. horizonta te dosežejo Donavo ter postanejo vodilna oblika centralnobalkanskega prostora.

V 4. horizontu so prevladujoča oblika fibule s šarnirjem. Tudi te so prevzete iz Makedonije, delavnice v Srbiji in Vojvodini pa so obliko prevzele in uspešno razvijale. Italske oblike so z izjemo certoških fibul redke. Pojavljajo se v Vojvodini v 3. in 4. horizontu.

Čeprav so fibule v starejši železni dobi na večini obravnavanega področja dokaj številne, je vseeno nekaj manjših območij, kjer jih ni. Najzanimivejši primer so trije knežji grobovi iz Atenice, v katerih je bila najdena ena sama fibula (tipa Novi Pazar - začetek 5. stoletja), zato avtor domneva, da ateniški knezi fibul niso uporabljali.

Na obravnavanem območju so bile fibule najdene, poleg slučajnih najdb, še v depojih, grobovih in naselbinah. V depojih so tako fragmentirane kot cele, torej kot surovina, zaklad ali votiv.

V zvezi z rabo je poleg uporabne vloge poudarjena tudi okrasna vloga, ki doseže prvi vrhunec s pozamenterijskimi fibulami. Te se tudi prve pojavijo v parih, običaj, ki je pogost v starejši železni dobi, ko je v grobovih najdenih tudi po več parov očalastih, dvozankastih, glasinških ločnih ali šarnirskih fibul. Zanimivo je, da se simetrično postavljene noge fibul v paru pojavijo šele sredi 6. stoletja, z glasinškimi ločnimi fibulami s podaljšano nogo, pravilo pa postanejo šele v 5. in 4. stoletju pri fibulah s pravokotno nogo oziroma s šarnirjem.

Večina obravnavanih fibul je izdelana iz brona, v 8. in 7. stoletju so pogoste tudi železne ali v kombinaciji železa in brona, v 5. in 4. stoletju pa se pod grškim vplivom (pri od tam izvirajočih oblikah) uporablja tudi srebro in zlato.

Skoraj vse fibule (razen pogrešanih in nekaterih do zdaj neobjavljenih) so ilustrirane z risbami v merilu 1:2, na dodatni tabli je kot ilustracija nekaterih trditev prikazanih še nekaj fibul iz sosednjih regij. Ni pa v tem zvezku tabel z izbranimi pomembnimi ali tipičnimi grobnimi oziroma depojskimi sestavi, v katerih so bile fibule najdene. Na petnajstih kartah je prikazana razprostranjenost praktično vseh tipov fibul, vendar so samo na nekaterih prikazana tudi najdišča zunaj obravnavanega območja. To je primer pri glasinških ploščatih in glasinških ločnih fibulah, dvozankastih ločnih fibulah z nogo v obliki peščene ure in s ščitasto nogo ter pri šarnirskih fibulah. Delo zaključuje kronološka preglednica centralnobalkanskih tipov fibul.

Andrej PRELOŽNIK